

ALIMKULOV Elyor

*O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha
falsafa doktori, PhD
Din ishlari bo'yicha qo'mita bosh mutaxassisi*

ME'MORIY OBIDA VA INSHOOTLARDA DINIY-MISTIK RAMZLARNING IFODALANISHI

ВЫРАЖЕНИЕ РЕЛИГИОЗНО- МИСТИЧЕСКИХ СИМВОЛОВ В АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКАХ И СООРУЖЕНИЯХ

THE EXPRESSION OF RELIGIOUS AND MYSTICAL SYMBOLS IN ARCHITECTURAL MONUMENTS AND STRUCTURES

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekistonning tarixiy va zamonaviy obidalari hamda inshootlaridagi ramzlarga alohida urg'u berilgan. Islom me'morchiligidagi mashhur ramzlar – eshik, ostona, ustun, minora, qibla, mehrob, minora singari atributlar qiyoslash Metodi orqali misollar yordamida tushuntirib berilgan. Xususan, Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz kabi shaharlardagi tarixiy obidalarning eshiklari, gumbaz, xonqoh, peshtoqlariga bitilgan geometrik va simmetrik ganchlarning ma'lum ramzlarni anglatishi asosli hujjat-dalillar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: geometrik ramzlar, ostona, eshik, gumbaz, ustun, minora, qibla, Qutb Minor, Minorai kalon, qibla, mehrob, Sherdor madrasasi, Nodir devonbegi madrasasi, Mag'oki Attori masjidi, "Yangi O'zbekiston bog'i" va "Mustaqillik monumenti".

Аннотация: В данной статье особое внимание уделяется символам в исторических и современных памятниках и сооружениях Узбекистана. С помощью метода сопоставления на конкретных примерах разъясняется значение таких известных символов исламской архитектуры, как дверь, порог, колонна, минарет, кибла, михраб. В частности, на основе документальных свидетельств и фактов раскрывается, что геометрические и симметричные узоры из ганча, нанесенные на двери, купола, ханаки и порталы исторических памятников в таких городах, как Самарканд, Бухара, Хива и Термез, несут в себе определённые символические значения.

Ключевые слова: геометрические символы, порог, дверь, купол, колонна, минарет, кибла, Кутб-Минар, Минарай Калон, кибла, михраб, медресе Шердор, медресе Надир девонбеги, мечеть Магоки Аттори, "Новый парк Узбекистана" и "Монумент Независимости".

Annotation: This article gives special emphasis to the symbols found in the historical and modern monuments and structures of Uzbekistan. Famous symbols in Islamic architecture—such as the door, threshold, column, minaret, qibla, and mihrab—are explained through examples using a comparative method. In particular, it is highlighted on the basis of documentary evidence and facts that the geometric and symmetrical ganch patterns inscribed on the doors, domes, khanaqas, and portals of historical monuments in cities like Samarkand, Bukhara, Khiva, and Termez signify specific symbols.

Keywords: geometric symbols, threshold, door, dome, pillar, minaret, qibla, Qutb Minar, Minorai Kalon, mihrab, Sher-Dor Madrasah, Nadir Divan-Beghi Madrasah, Magoki Attori Mosque, "New Uzbekistan Park" and "Independence Monument".

KIRISH

Bugungi kunda moddiy va nomoddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Ayni paytda, O'zbekistondagi Xiva, Buxoro, Samarqand va Shahrisabz shaharlarining tarixiy markazlari UNESCO Umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan. Samarqanddagi Shohi Zinda, Registon, Bibixonim, Ruhobod, Amir Temur maqbarasi, Buxorodagi Kalon masjidi va minorasi, Mir Arab madrasasi, Labi Hovuz va Bolo Hovuz majmualari hamda boshqa ko'plab qadimgi, o'rta asrlardagi me'morchilik durdonalari – xalqimizning yuksak ijodkorlik mahorati namunasidir.

ASOSIY QISM

Me'morchilikda xat san'atidan so'ng geometrik ramzlar alohida ahamiyatga ega. Me'morchilik asarlarida binolarning kirish qismiga ishlangan cheksizlikni ifodalovchi geometrik naqshli bezaklarga tubsiz koinotni ifodalaydi, – deb qaralgan [1:75].

Obidalarda bezak bilan bir qatorda, me'moriy unsur sifatida ishlatilgan sadaf namunalarning ham alohida o'rni bor. Qadimgi davrlardan beri turli e'tiqod va madaniyatlarda bezak unsuri sifatida

ishlatilgan sadaf “qayta tug‘ilish, ikkinchi hayot” hamda “yashirin va qimmatbaho xazinalar” ma’nosini ifodalagan. Bu turdagi bezak namunalari me’moriy san’at asarlari bilan bir qatorda, tosh, chinni, yog‘och, mato, buyum, kitob va rasm bilan bog‘liq san’at namunalari ham keng qo‘llanilgan [2:1].

Ushbu maqolada O‘zbekistondagi islom me’morchiligiga oid atributlar, ramz va belgilar haqidagi ma’lumotlar ham ahamiyatlidir. Xususan, bulardan biri ostona bo‘lib, ular muqaddas bo‘lgan narsani muqaddas bo‘lmagan narsadan ajratib turadigan xususiyatga ega, deb qaralgan. Ostona ko‘plab islom ta’limotlarida uyga (inson qalbiga) kiriladigan joyni anglatadi. Markaziy Osiyo musulmon xalqlari orasida ostonani bosmaslikka, xususan, tariqat yo‘nalishidagi muridlar o‘z shayxlarining uyi yoki maqbarasining ostonasini bosmaslikka alohida e’tibor berishgan.

Qadimgi Sug‘dda balo-qazolardan asrovchi va farovonlik ato etuvchi tumor sifatida ostona e’tiqodi bo‘lib, VII-VIII asrlarga mansub ibodat majmualarida unga qurbonlik keltirish Sug‘dning Afrosiyob va o‘zga obidalarida kuzatilgan. Bunda, ostona fetishizm e’tiqodi darajasiga ko‘tarilgan. Turkiy xalqlar turmush tarzida ostona ajdodlar ruhiga e’tiqod bilan bog‘liq, deb hisoblanadi. Chunki qadimdan ostona tagida yoki yonida dafn etish taomili mavjud bo‘lgan. Masalan, Buxoroning Qizilqir I va Setalak I majmualarida ostonaga kiraverishda kohinlar dafn etilgani ham shu e’tiqodga borib taqaladi. Baqtriyaning Jarqo‘ton ibodatxonasining muqaddas deb bilingan xonalaridan birining ostonasi tagida odamning kumush haykalchasi ko‘milgani bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Siyovush qabri ham Buxoroning sharqiy darvozasi oldida bo‘lgani ta’kidlanadi. Yaqin-yaqingacha mahalliy aholi tomonidan ostona ostiga tanga, tuz, ko‘k rangli sopol parchasi yoki shunga o‘xshash buyumlar ko‘milgan. Shuningdek, Qadimdan xonadonlarning eshigi yoki ostonasiga yomon ko‘zlardan asrash maqsadida, ot taqasi qoqib qo‘yilgan. Darvozaning yuqori kasakasiga yoki yon devoriga ham ko‘k rangdagi koshin parchasi o‘rnatilgan [3:37-38].

Qadimda hind-yevropa xalqlari tasavvuriga ko‘ra, uy, ibodatxona va shahar o‘ziga xos mikro olam, ostona esa, ana shu mikro olamga tashqi dunyodan, ya’ni makro olamdan kirish joyi sifatida qadrlangan. Qolaversa, aynan bo‘zag‘a ajdodlar kulti yashaydigan joy hisoblanadi. Shu boisdan

ham, qadimda juda ko‘plab xalqlar ostonani ajdodlar ruhi yashaydigan maskan deb, unga sig‘inganlar va qurbonliklar qilish odati bo‘lgan. Bu kultga o‘xshash holat rimliklarning eshik va darvozalar ilohlari Yanus va Portun misolida ham uchraydi. Yanus rimliklar ilohlarining ilohi va Latsiumning birinchi podshosi hisoblangan [4:683].

Uy va tashqi olamning xalq tasavvurida mikro va makro olamga bo‘linishi “uy va uydin tashqari” kabi o‘zaro qarama-qarshilikni paydo qilgan. Shu bois odamlar o‘z mikro olamlarini “xavfsizlik hududi” deb hisoblab, uni tashqi tahdidlardan himoyalaganlar. Bunday shakldagi muhofazaga barcha xalqlar orasida keng tarqalgan xonadonga tashqi olamdan kiriladigan yo‘llar va tirqishlarni turli-tuman qulf-kalitlar, zanjirlar, panjaralar o‘rnatish bilan birga, turar joyni afsungarlik yo‘li bilan himoyalash, ya’ni uying eshigi, bo‘zag‘asi, derazasi va darvozasiga magik himoya vositalari sifatida turli buyum va ashyolarni osib yoki qoqib qo‘yish odati ham kirgan. Turar joylar egalari bu amallar orqali go‘yo ushbu uyni nafaqat o‘g‘ri va qaroqchilar, balki yovuz kuchlar va zarar yetkazuvchi magiya uchun ham egallash mumkin bo‘lmagan mustahkam qal‘aga aylantirganlar [5:75].

Eshik. Bu so‘z barcha Sharq xalqlari madaniyatiga xos bo‘lib, jamiyat e’tiqodlaridagi ko‘plab yuksak maqom va martabalarni bildirgan ramziy tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi. Qadimdan eshik atamasi bilan muassasa va binolar ifodalanganda, eng avvalo, hukumdorlarning uyi va saroylari tushunilgan. Ushbu binolarning kirish qismi ataylab chiroyli holda saqlangan va eshik unsuri ham hukumdorni, ham uning maqomini anglatgan.

Eshiklar “qalb eshigi”, “hayot eshigi”, “ezgulik” yoki “yovuzlikka kirish” eshigi singari hissiy tushunchalar bilan ham bog‘liq. U yovuzlikdan asrash ramzi hisoblanadi. Insonning bu foniy dunyoda ikki eshigi bo‘lib, biridan kirib, ikkinchisidan chiqadi. Bu hayotda inson sinov dunyoda yashar ekan, faqat ezgulik yo‘lida yurishi zururligi anglaniladi.

O‘zbekiston islom me’morchiligiga oid ko‘plab binolarda “muqaddaslik” sari ochilgan eshiklar behishtning ramzi hisoblanadi. Xususan, Shohi Zinda majmuasidagi eshik tarixi XV asrga oid bo‘lib, uning shimoliy qismidagi chortoq majmuaning asosi sari yo‘l boshlaydi. Majmuaga

kirishda Muhammad (s.a.v) paygʻambarning “Qusam ibn Abbos xulqi va tashqi koʻrinishi bilan menga oʻxshaydigan shaxslardandir” degan hadislar yozilgan. Chortoqning sharq tarafida ikki tabaqali oʻymakor naqshli qayragʻoch eshik bor. Eshik Amir Temurning farmoyishiga binoan eronlik usta Said Yusuf Sheroziy tomonidan 1404-1405-yillar mobaynida ishlangan. Eshikning naqshlari takrorlanmas sanʼat namunasi sifatida ishlanib, undagi arab tilidagi yozuvlar ustida fil suyaklaridan qadama bezaklar qilingan. Ikki tabaqali eshiklardan birida: “Jannat eshiklari faqirlar uchun ochiqdir”, ikkinchi tabaqasida esa “Rahmat eshiklari rahimlilar uchun ochiqdir” jummalari bitilgan [6].

Gumbaz. Islomning asosiy tamoyili boʻlgan tavhid (yakka-yu yagona boʻlish) tushunchasi va ushbu tushunchani aks ettiruvchi ramzlar islom meʼmorchiligida tez-tez qoʻllanilgan. Masjid oʻrtasidagi yagona gumbaz – yakka Alloh gʻoyasiga toʻgʻri keladigan ramzlar namunasi sanalgan.

Gumbaz ruhning “Birlik”ka yetishishi ramzi hisoblanib, u ikki xil yoʻnalishdagi – pastga yoyilgan va yuqoriga birlashgan shaklni oʻz ichiga oladi. U haqidagi baʼzi ramziy talqinlarga koʻra, ushbu geometrik shakllardan doira shakli cheksizlikning ifodasi sifatida alohida oʻringa ega. Doira boshlanish va tugashni oʻz ichiga olgani uchun, odatda, koinotdagi birlik va butunlikning asosiy ifodasi sanalgan.

Turkiy xalqlarning koʻchmanchi hayotda yashagan davrlarida osmon va unda harakatlanayotgan Quyosh, Oy va yulduzlar ilohiy tartibning birinchi xabarchilari boʻlgan. Shuning uchun turkiy xalqlarning chodirlari “kichik koinot”ni ifodalaydi, degan ishonch qabul qilingan. Bu ishonch yuz yillar mobaynida davom etib kelayotgan “Moviy gumbaz” dizaynining ibtido nuqtasi hisoblanadi [7:302].

Buxorodagi Chorbakr majmuasi tarkibidagi xonaqoh devorlari va gumbazi ham serhasham naqsh-u nigorga ega. Fayzobod xonaqohida gumbaz ravoqlarining kesishuv konstruksiyasi oʻrnatilgan boʻlib, oraliqlari qalqonsimon ravoqlar tizimi bilan toʻldirilgan. Natijada, gumbaz yuzasi bir-biri bilan kesishgan chiziqlarni tashkil qiladi [8:18].

Buxorodagi Xoʻja Zaynuddin xonaqoh-majmuasi (XVI asr I yarmi) esa ikki koʻcha kesishgan yerda bunyod etilgan ziyoratgoh hisoblanadi. 1465-1480-yillarda Buxoro qozikaloni boʻlgan Xoʻja Zaynuddin tashabbusi bilan Imom

Buxoriy sharafiga usta Mir Doʻstimbiy tomonidan qurilgan. Xonaqoh peshtoqli-gumbazli katta zal va beshta kichik hujralar hamda unga ikki tomondan tutash ayvondan iborat, hovuz hovlining katta qismini egallagan. Xonaqohning janubiy tomonidagi ravoqlaridan biriga Xoʻja Zaynuddin qabri joylashtirilgan. Xona gumbazi murakkab qalqonsimon bagʻallar yordamida asosiga tayangan, gumbaz ichi oʻttiz ikkiga boʻlinib, ular hallangan mayda gullar bilan bezatilgan. Gumbazning quyi qismi muqarnaslar qatori bilan hoshiyalangan. Xona devorlaridagi taxmonlar hamda mehrobg 58 yarim gumbaz shaklida muqarnaslar ishlangan. Devor izoralari sinkori parchinlardan murakkab handasiy shakllar, oʻsimliksimon naqshlar bilan bezatilgan. Gumbaz, taxmonlar, mehrob va gʻarbiy devordagi yozuvlar qatori kundal usulida bajarilgan. Devorning yuqori-asosiy qismi islomiy naqshlar (oq, qora, koʻk rang) bilan qoplangan.

Ustun. Islom meʼmorchiligidagi gumbazli binolarning koʻpchiligida sakkizburchak mavjud boʻlib, Ya.Burkhardning fikriga koʻra, u “ilohiy Arshni koʻtarib turgan sakkiz farishta”ni anglatgan [9:31].

Meʼmorchilikda ustun – juda koʻp vazifani bajaradi. U xonani kengaytirib, fazoviy bahavoligini taʼminlaydi, devor ishlatmasdan turib kengaytirishga hamda imorat tomi ostida bir qismini yon tomonlaridan ochiq qoldirib, tabiat muhiti bilan bogʻlashga qaratilgan konstruktiv unsur hisoblanadi. U katta xonalarni kalta toʻsinlar bilan yopish imkonini beradi. Ustun xonada oʻzining tuzilishi, oʻyma naqshlari bilan bezak vazifasini ham bajargan. Shuningdek, ustun imoratning konstruktiv asosini tashkil etib, binoning mustahkamligi va xavfsizligini taʼminlagan. U oʻz vazifasining masʼuliyati tufayli barcha xalqlarda eʼzozlangan va diniy, ramziy ifodalar bilan bogʻlanib, ulugʻvorlik darajasiga olib chiqilgan [10:96-98].

Antik meʼmorchilikda order tizimiga kirgan ustunning yana bir konstruktiv va dekorativ qismi “sarustun” deb nomlanadi. Sarustun ustun kompozitsiyasi yechimiga tugallangan koʻrinish bagʻishlaydi. U obidaning koʻzga koʻringan unsuri boʻlganligi sababli unga turli shakl va bezak berishgan. Ularga geometrik, oʻsimliksimon va tirik mavjudotlar ramzlari ishlangan. Jumladan, Juma jomeʼ masjidi Xivaning eng katta masjidi boʻlib, 227 ta yogʻoch ustunli yirik yopiq hovli koʻrinishiga ega. Binoning qurilish sanasi aniq

emas, lekin qayta qurilishi 1789-yili xivalik aslzoda Abdurahmon Muxtor tomonidan amalga oshirilgan. Masjiddagi ustunlar turli vaqtlarga tegishli. 24 ta ustun alohida e'tiborni jalb qiladi, zero X-XII asrlarga oid bo'lib, yog'ochga o'yma naqshlar bilan bezalgan [11].

Ustunlarning bir qismi ertaroq davrga tegishli bo'lib, ko'rinishidan qadimiy Xorazmning poytaxti to'liqinli Amudaryoning tagida qolgan shahar Kyatadan keltirilgan. Masjiddagi ertaroq o'rnatilgan ustunlardagi o'yma yozuvlarning uslubi va naqshlariga ko'ra, ularning X-XIV asrlarga tegishliligi aniqlangan. Bu uslublarning me'moriy uslubi esa, juda qiziqarli bo'lib, ularda Qadimiy Xorazm me'morchiligiga xos bo'lgan barglari osilgan, poyasi qirrali "ko'zagi" o'zakli, naqshlari alohidadan takrorlanuvchi o'simlik mavzusida ishlangan. Juma masjidining noyob ustunlari ehtiyotkorona parvarishga muhtoj. Bugungi kunda mutaxassislar tomonidan qadimiy zararkunandalarga qarshi tozalash, o'yma naqshlarni mustahkamlash va ta'mirlash ishlari olib borilmoqda.

Minora. Musulmon shaharlari baland minoralari bilan boshqalardan ajralib turgan. Minoralar musulmonlar yashaydigan hududlarda, ayniqsa, masjid va madrasa faoliyat olib borayotgan joyda qad rostlagan. Ular azonni uzoqqa yetkazish uchun balandroq joyda qurilgan bo'lsa-da, ba'zida g'alaba nishonasi sifatida, ayniqsa, yangi fath etilgan mintaqalarda islom dinining yoyilishini ko'rsatuvchi ramz sifatida barpo etilgan.

XII asrda ilk marotaba Qoraxoniylar tomonidan qurilib, G'aznaviylar tomonidan takomillashtirilgan doira shaklidagi qalin va baland minoralar, g'arbda qurilgan minolarlardan farqli o'laroq, ularda g'alaba obidasi sifatidagi ma'no yanada kuchliroq ifodalangan. Ushbu holatning ilk namunalari Hindistonning Dehli shahridagi "Quvvat ul-islom" masjidining g'alaba yodgorligi sifatida qurilgan minorasi "Qutb Minor", Buxoro shahridagi Mir Arab madrasasi yonida barpo etilgan "Minorai Kalon" hisoblanadi. O'zgarib fikriga ko'ra, Buxorodagi Minorai Kalonning bezaklari islomdagi "vahdoniyat", ya'ni "Allohnin yagonaligi" tamoyilining ifodasi sifatida qurilgan [12:45-46].

Minorai Kalon (Katta Minora) me'morchilik namunasi Qoraxoniylar davlatining Movarounnahrda amiri Arslon Bug'roxon tomonidan 1124-1127-yillarda qurdirilgan.

Me'moriy obidanin qurilishida tosh, maxsus qir qotishmasidan, chorsu pishiq g'ishtidan, loy, taxta va boshqa bir qator ashyolardan foydalanilgan. Balandligi – 50 metrqa yaqin, aylanma eni – 9 metr. Minoraning salla shaklidagi yuqori qismi g'isht o'ymakorligi bilan bezatilib, karniz holiga keltirilgan. O'qsimon tirgak o'rtasida Arslonxonning nomi hamda binokor ustaning ismi (usta Baqo) bitilgan. Minora ichida g'ishtin aylanma zinapoya bo'lib, mezanaga olib chiqadi. Kursisi qirrador, tanasi g'o'lasimon, tepasi gumbazli davra qafasa-ko'shk bilan bog'langan. Minora yuqoriga ingichkalashib boradi va muqarnas bilan tugaydi. Qafasasidagi 16 ravoqli darchalar orqali atrofni kuzatish mumkin. Tepaga minora ichidagi 104 aylanma zinapoya orqali chiqiladi. Masjidi Kalon tomonidan minoraga o'tiladigan ko'prikcha bo'lgan. Minorai Kalonning o'zagi ham, bezagi ham chorsu pishiq g'ishti (27x27x4x5 sm) ganchxok loyida terilgan. Bezak g'ishti o'rniga qarab turli shaklda, sirti silliq pardozlangan. Ustma-ust joylashgan turli xil handasiy shakldagi bejirim bezakli halqalari g'ishtin dandanalar bilan hoshiyalangan. Bezaklar orasida tarixiy-diniy mazmundagi kufiy yozuvlar uchraydi. Xususan, uning belbog'ida g'ishtlarga shakl berish yo'li bilan 20 dan ortiq naqshinkor halqalar hosil qilingan. Bezaklar bir-birini aslo takrorlamaydi. Minoraning belbog'ida kufiy yozuvlar bilan "Yunus surasi"ning 107-109 oyatlari bitilgan. Muqarnas ostidagi moviy rang sirkor halqalarning har biri turli xil handasiy shaklda bezatilgan [13].

Minora o'z davrida muazzin uchun azon aytish joyi, harbiy maqsadlarda esa, kuzatuv obyektini, qadimda savdo karvonlari uchun mayoq vazifasini o'tagan. Jarqo'rg'on minorasi Surxondaryo viloyati, Jarqo'rg'on tumani Minor qishlog'ida joylashgan me'moriy yodgorlik bo'lib 1108-1109-yillarda Saljuqi Sulton Sanjar tomonidan qurilgan. Xuroson me'morlik maktabi an'analari asosida barpo etilgan. Yonida bir vaqtlar pishiq g'ishtdan qurilgan Jome masjidi bo'lgan (hozirda saqlanmagan). Jarqo'rg'on minorasi 8 qirrali poydevor ustiga g'ishtdan mavj shaklda terilgan 16 ta plitavor qobirg'adan iborat. 20 metr balandlikda g'ishtin panjarali ravoqlar ishlanib, uning ustida kufiy yozuvli belbog' hoshiya bor. Bu hoshiyada oxiriga yetkazilmagan Qur'onning muqaddas suralari yozilganini ko'rish mumkin. Minoraning siljigan o'qi tufayli u tugallanmagan yoki qisman vayron bo'lgan deb taxmin qilinadi.

Belbog' ustida yana qirralar davom ettirilgan, lekin minora tepasi saqlanmagan. Minoraning hozirgi balandligi 21,6 metr (dastlabki balandligi – 54 metr), asosi (diametri – 5,4 metr)ning kitobasida me'mor nomi – Ali ibn Muhammad Saraxsiy va qurilgan sanasi yozilgan Minora noodatiy dekorativ bezak bilan bezatilgan bo'lib, u Markaziy Osiyoda ilgari ishlatilmagan, bu bezakdan ko'proq Hindiston arxitekturasida foydalanilgan [14].

Qibla. "Qibla" deb lug'atda odamning yuzlangan tarafini, old tomonini atashadi. Shar'iy istilohda esa, Arabistondagi Makka shahrida joylashgan Masjidi haromning ichidagi to'rtburchak ibodatgoh – Ka'ba tushuniladi. Unga qarab, namoz o'qish musulmonlarga farz qilingan.

Qibla to'g'risida barcha Islom ulamolarining fikri quyidagicha: "Namozxon uchun qibla – Ka'batullohning ichida bo'lsa, xohlagan to'rt tomoni qibladir. Masjidi harom ichida turgan odamga esa, Ka'baning ayni o'zi qibladir. Masjidi haromdan tashqarida, lekin Makka Harami hududida turganlar uchun esa, Masjidi harom qibladir. Makkaliklar uchun Haram hududi qibladir. Makkadan tashqaridagi arab diyorida yashab turganlar uchun Makka tomoni qibladir. Arabistondan tashqaridagilar uchun esa, Arabiston tomoni qibla hisoblanadi".

Musulmon olamida qiblani aniqlashda quyosh, oy, yulduzlar, o'simliklarning o'sishiga qarab aniqlash usullaridan foydalanilgan. Qiblani topishning eng oson yo'li uni quyoshga qarab aniqlashdir. Chunki quyosh hamisha mashriqdan chiqib, mag'ribga botadi. Kun chiqar tomonni va kun botish tomonini Quyoshga qarab hamma tezda aniqlay oladi. Iroq, Xuroson va Movarounnahr ahlining qiblasi, odatda, mashriq va mag'rib ikkovining orasida bo'ladi.

Oyning turishidan ham qiblani aniqlash mumkin. Mintaqada oyning o'n beshidan keyin u hamisha mashriq tomondan chiqib keladi. Oyning yettinchi kunida kechening avvalida u mag'rib va mashriqning qoq o'rtasida ko'rinadi, yigirma birinchi kuni kechening oxirida ham xuddi shunday bo'lib, kunchiqar va kunbotarning o'rtasida balqib turadi. Ayni shu vaqtda Oyga qarab turgan kishi qiblaga yuzlangan bo'ladi.

Qiblani sezgir va e'tiborli odamlar uchun tabiatdagi ayrim alomatlar, qor-yomg'irlar, tog' va daryolarning joylashuvi, shamol va shabadalarning esishi orqali ham aniqlash imkoni bor. Masalan, tongi shabada hamisha Ka'ba tomonga qarab

esadi, tog'larning yuzi doimo Baytullohga qaragan bo'ladi, katta daryolar esa, odatda, shimol-janub bo'ylab yoki kun chiqardan kun botarga qarab oqadi. Yakka holda o'sgan daraxtning shimol tomonida butoqlari ozroq, janubida esa ko'proq o'sadi. Daraxtning tanasi arralab ko'rilganda, undagi "uzukchalar" janub tomonida bir-biridan olisroq, shimol tomonida esa, tig'izroq joylashgan bo'ladi. Daladagi katta xarsang toshning shimol tomonidagina moh o'sadi. O'rmon va daladagi chumoli uyasining janub tomoni qiyalik, shimol tomoni esa, tik bo'ladi. Qor qum barxanlarida janub tomonida tez erib ketadi, shimol tomonida esa ancha paytgacha qoladi. Daraxt shoxlariga tushgan qor ham shu tarzda eriydi [15].

Mehrob. Mehrob masjid atributlaridan biri hisoblanib, u "sajdagoh" ma'nosini anglatadi. U – masjidning Ka'ba tomonidagi devor ichiga taxmon shaklida qurilgan joy. U islom dinining dastlabki davrlaridan bugungi kunga qadar mavjud bo'lib, namoz vaqtida imom mehrobgga o'tib, qiblaga yuzlanadi va uning orqasidan jamoa bo'lib namoz o'qiladi.

Mehrob yarim aylana, ko'p qirralli, to'g'ri to'rtburchak shaklda ishlanib, tepasi ravoq yoki yarim aylana shaklida bezaladi, atrofi hoshiyalangan. Ayrim mehroblar yog'och, ganch, naqshinkor marmar va koshinlar bilan qoplangan, badiiy bezakli ustunlar va ravokli hoshiyalar bilan bezatilgan. Mehrobni qibla devorining o'rtasiga qo'yish an'anasi islom me'morchiligida ilk bor Umar ibn Abdulaziz (r.a) Madina voliysi bo'lgan davrda (707-710 yy.) Masjid un-nabaviyni qayta qurayotgan vaqtda paydo bo'lgan. Ushbu anana Payg'ambar Muhammad (s.a.v) ibodat qilgan joyga nishsimon shakldagi mehrob qo'yish orqali yuzaga kelgan [16:31].

X asrda Xorazmga kelgan arab sayyohi al-Maqdisiy Xivaning Juma masjidini birinchi marta tilga oladi. Ko'hna masjid buzilib, uning o'rniga 1788-yili xuddi o'sha reja asosida ancha kengaytirib, hozirgi masjid bino qilingan. Masjidning mehrobi xonaning janubiy devorida joylashgan. Mehrob, odatdagidek, alohida ko'rinib turishi uchun uning yonlariga baland tokchalar ishlangan bo'lib, shifti esa, balandroq qilib qurilgan. Mehrob qubbasidagi sodda ganchkorlik bezaklar va shu bezak yaqinidagi devorga ishlangan rang-barang ochilgan gulsafsar va na'matakni tasvir etuvchi naqshlar XVIII asr oxiri va XX asrlarda ishlangan. Mehrobning ikki yonidagi devorlariga o'rnatilgan marmar toshlarga

o'ymakor xatlar bilan hijriy 1203-yil (mil. 1788-1789) masjid mulki va mablag' hadya etilishi munosabati bilan tuzilgan vaqfnoma, ikkinchi marmar taxtaga hijriy 1080-yil (mil. 1666) yozilgan [17:55-59].

Minbar so'zi "nabr" o'zagidan olingan bo'lib, "ko'tarilish", "asta-sekin yuqoriga ko'tariladigan joy" ma'nosini bildiradi. Masjidlarda imom-xatiblarning juma va hayit namozlarida namozxonlarga yaxshiroq ko'rinishi, ovozi balandroq eshitalishi uchun ustiga chiqib xutba o'qiydigan pog'onali me'morchilik asariga ham minbar so'zi ishlatiladi.

Rivoyatlarga ko'ra, ilk marotaba minbardan foydalangan payg'ambar Ibrohim (a.s) bo'lgan. Payg'ambar Muhammad (s.a.v), dastlab, xurmo daraxtiga suyangani holda xutba qilganlar. Hijratning 7-8-yillari (milodiy 628-yil)da esa, u kishiga bitta minbar yasab berilgan. Abu Bakr (r.a.) xalifa bo'lganida Muhammad (s.a.v)ga hurmat tariqasida minbarning ikkinchi pog'onasida, Umar (r.a.) xalifa bo'lganida birinchi pog'onasida, so'ngra Usmon (r.a.) xalifa bo'lganida dastlabki olti yil minbarning birinchi pog'onasida, keyin esa, eng quyi pog'onasida o'tirgan [43:30-102]. Bugungi kun imom-xatiblari tarixiy an'anaga sodiq qolgan holda Payg'ambar Muhammad (s.a.v)ning sunnatlariga muvofiq minbarning yuqori zinalarini bo'sh qoldirib, pastki pog'onalarida xutba o'qiydi [18:101].

O'zbekistonda islom me'morchiligiga oid me'moriy obidalarning qurilish arxitekturasini, binolarning ichki va tashqi bezaklari hamda undagi turli ramziy timsollar san'at asari darajasida mahorat bilan ishlangan. Xususan, professor S.Bulatovning tadqiqotida Samarqanddagi Sherdor madrasasi peshtoqidagi timsol o'ta hassoslik bilan o'rganilgan. "Sherdor madrasasi peshtoqi simmetrik qilib, ramziy naqshlar bilan bezatilgan. Unda qizg'ish-zarhal sher nozik oq ohu bolasini quvib ketayotgani tasvirlangan. Bodomqovoq inson qiyofali Quyosh esa kiyik ko'zli doira shaklida ifodalangan. Uning yuzasi zarhal yog'du bilan hoshiyalangan. Ular atrofiga naqsh-u nigorlar chizilgan. Quyosh olamni bildirsa, sher kuch va qudrat ramzida ishlatilgan bo'lib, uning ramziy ifodasi "Buyuk va qudratli davlat" degan ma'noni bildirgan. Boshqa talqinda shersimon yo'lbars inson obrazida, quyosh nurlari ziyo – ilm timsolini ifodalagan. Ohu bolasi ruhiy poklik o'rnida tasvirlangan. Namoyon esa, eng yuqorida yashil va oltin rangda bezalgan [19:43].

Sherdor madrasasi peshtoqidagi ramzlarni naqqosh dunyoda bo'lishi mumkin bo'lmagan hayvon tanasi – yo'lbars, boshi sher bo'lgan jonzotni tasvirlagan. Kompozitsiyada birinchi shakl – shersimon yo'lbars, ikkinchisi – ohu bolasi, uchinchisi – quyosh, to'rtinchisi – namoyon ko'zga tashlanadi. Demak, kompozitsiyadagi qahramon bu sherdir. Asosiy qahramon – sherni naqqosh ikki o'rinda, ya'ni ko'plikda insonlarni, ikkinchi o'rinda, Yalangto'sh Bahodirni ramziy ma'noda ifodalagan. Demak, Yalangto'sh Bahodirning surati va siyratini hamda tug'ilgan yili va oy, kuni naqsh tili bilan yozilgan.

Buxorodagi me'moriy obidalaridan – Nodir devonbegi madrasasi Buxoro xoni Imomqulixonning vaziri Nodir mirzo Tog'ay ibn Sulton devonbegi tomonidan 1622, 1632-1635- yillarda qurdirilgan. Nodir devonbegi madrasasida madrasalarga xos ayvon, masjid va katta darsxona, hovli atrofi to'rt tomondan ikki qavatli kichik hujralar bilan o'ralgan. Peshtoqi o'ziga xos mahobatli va serhasham tarzda ishlangan bo'lib, undagi o'simliksimon naqshlar orasida quyoshga intilayotgan afsonaviy Humo qushi va bug'uning o'tlab yurgan tasviri koshinkori bezaklari yorqin bo'yoqlarda aks ettirilgan. Hoshiyalariga, kitobasiga arab tilida muqaddas matnlar yozilgan.

Madrasa peshtoqida inson komilligida muhim o'rin tutuvchi omillardan biri – nafs va halol luqma to'g'risidagi g'oyaning shiorga aylangan ko'rinishi ramziy holda tasvirlangani yoritilgan. Bosh kompozitsiyada eng muhim tasvir unsurlari bo'lmish – Humo qushi, to'ng'iz, go'zal qiyofadagi quyosh, o'simliksimon naqshlar keltirilgan. Undagi turli xil ranglar o'ziga xos va bir-biriga monand ravishda ishlangan.

Nodir devonbegi madrasasi peshtoqidagi ramzda Humo qushining harom luqma nafsdan g'olib kelganligi va komillik sari parvozi aks ettirilgan. Humo qushining badanidagi oq va qora doira, o'n sakkiz ming halqa shakllar koinotdagi sayyoralar ramzini o'zida ifodalagan bo'lib, uning g'oyasida o'n sakkiz ming olamga ishora yotadi. Qush dumining to'liqsimon holatda aks ettirilishi insonning hayot yo'li notekisligini, arqonsimon ikki dumi esa, insonlar hayotida ikki yo'l – halol va harom yo'l turganiga ishora qilinadi. Humoning qanotidagi oq rang – poklik ramzi, uning badanidagi yashil ranglar, islom aqidasi ko'ra, ahli jannatning kiyimi yashil rangda bo'lishi, binobarin, yashil rangli kiyim marg'ub ekaniga

ishoradir. O‘simliksimon naqshlar – tabiatning va hayotning go‘zalligini, oq gullar – ruhiy poklikni, sariq gul – nur, ziyo va ilmni, oppoq to‘ng‘iz – rangi oq bo‘lsa-da, lekin harom luqma ekanligi tavsiflangan [20:234].

Diniy-mistik ramzlarni tadqiq etishda Buxorodagi yana bir me‘moriy obida – Mag‘oki Attori masjidining o‘rni beqiyos. Mag‘oki Attori masjidi XII asrda qoraxoniylar hukmronligi davrida bunyod etilgan. Me‘moriy obidaning o‘ziga xos tomonlaridan biri, “Mag‘ok” (chuqurlik) da va “Attor” bozori yaqinida joylashganligi sababli “Mag‘oki Attori masjidi” deb atalgan. Inshootning bezaklari XII asr Buxoro me‘morchilik maktabining yuksak na‘munasi sifatida O‘zbekiston me‘morchiligi tarixida alohida o‘rin tutadi.

Ilgari masjid binosida Oy (Moh) otashparastlar ibodatxonasi bo‘lgan. Keyinchalik, arablar istilosidan so‘ng (VII asr), uning o‘rnida ilk masjidlardan biriga asos solingan. Mazkur masjid bilan bog‘liq afsonalardan birida, Buxorodagi ilk sinagoga paydo bo‘lgunga qadar ushbu masjidda musulmonlar bilan birga, binoning boshqa-boshqa taraflarida yahudiylarning ham ibodat qilgani aytiladi. Boshqa bir rivoyatga ko‘ra, yahudiylar masjidga musulmonlardan so‘ng ibodat qilib ketganligi ma‘lum qilinadi. Buxoro yahudiylari orasida bomdod namozini “Salom aleykum” (“Sizga tinchlik bo‘lsin”) so‘zlari bilan tugatish odati bilan izohlanadi [21].

Mag‘oki Attori masjidining peshtoq qismidagi bo‘rtma naqshlar XII-XIII asrlarga xos bo‘lib, bu jarayon keyinchalik Temuriylar davridan boshlab, bo‘rtma emas, balki tekis holatda qoplamasiga sirkor naqshlar berish bilan almashtirilgan. Feruza rang shaklidagi ushbu naqshlar o‘ziga xos unsurlarni mujassam etadi. Bu judaham kamsonli me‘moriy inshootlarda, jumladan, Vobkent tumanida joylashgan Chashmai Ayyub ziyoratgohining peshtoq qismida ham uchraydi. Mag‘oki Attori – tarixning eng noyob tuhfası. Yodgorlikning har bir tosh, har bir bezak va tuzilishida me‘morchilikning noan‘anaviy va betakror usullarini ko‘ramiz.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan bugungi Yangi O‘zbekiston davrigacha me‘morchilik obidalari, shaharsozlik arxitekturasi, fan, ta‘lim va madaniyat kabi sohalarda olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlarida ramz va timsollar mavzusiga ham oz bo‘lsa-da urg‘u berib o‘tilgan.

2021-yil 31-avgust kuni istiqlolimizning o‘ttiz yilligiga bag‘ishlab, Toshkent shahrida “Yangi O‘zbekiston bog‘i” va “Mustaqillik monumenti” bunyod etildi.

Tarixchi olimlar, ijodkor ziyolilar, nuroniylar va yoshlar bilan maslahatlashib, “Yangi O‘zbekiston” majmuasining g‘oyaviy va me‘moriy yechimlariga alohida e‘tibor qaratilgani to‘g‘risida Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoev quyidagilarni ta’kidladi:

“Agar yuqoridan nazar tashlansa, bog‘ning shakli ulkan daraxtning beshta shoxiga o‘xshaydi. Bu Harakatlar strategiyasining beshta ustuvor yo‘nalishini ramziy ma‘noda ifoda etadi.

Tinchlik va erkinlik, ezigulik va farovonlik timsoli bo‘lgan, ko‘kda mag‘rur parvoz qilayotgan Humo qushi tasviri monumentning eng yuqori qismida – bamisoli uning gulto‘ji bo‘lib o‘rin egallagan.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, mazkur maqolada O‘zbekistonning tarixiy va zamonaviy obidalari hamda inshootlaridagi ramzlarga alohida urg‘u berildi. Islom me‘morchiligidagi mashhur ramzlar – eshik, ostona, ustun, minora, qibla, mehrob, minora singari atributlar misollar yordamida tushintirildi. Xususan, Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz kabi shaharlardagi tarixiy obidalarining eshiklariga bitilgan geometrik va simmetrik ganchlarning ma‘lum ramzlarni anglatishi, ulardagi ustunlarning aksariyati sakkiz burchakli qilib yasalganligi zahirida ham, katta ma‘no-mazmun mujassam.

Hududlarda joylashgan Minorai Kalon, Jarqo‘rg‘on minorasi va boshqa shu kabi minoralarning bunyod etilish shakli bir tusda bo‘lganligini kuzatish mumkin. Albatta, bu borada ham hunarmand ustakor o‘z davrining davlat rahbarlari yoki podhoshlarning tavsiyasi asosida o‘zlaridan avvalgi ajdodlarining an‘ana va ramzlariga rioya qilishgan.

Ayniqsa, masjid, madrasa, xonaqohlardagi ramzlar ming yillar davomida e‘zozlanib kelingan. Ushbu inshootlarning eshiklari, bo‘sag‘asi, mehrobi, gumbazi va boshqa atributlariga ishlangan san‘at namunalarida islom me‘morchiligining yorqin ramzlari ro‘yi-rost ko‘rsatilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cimilli H.C. Topkapı Sarayı'nın Anıtsal Kapılarının İşlev ve Sembolizm Açısından İncelenmesi. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2007. – S. 75.
2. Turan B. Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Kullanılan İstiridy Motifi. – İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2013. – S. 1.
3. Соипова М.С. Ўзбекистонда ўрта асрлар меъморий безакларида рамзий ифодаларнинг ривожланиши. / Архит. фан. фал. докт. (PhD) ... диссер. – Тошкент, 2022. – Б. 37-38.
4. Штаерман Е.М. Янус. // Мифы народов мира. Т. 2. – Москва, 1992. – С. 683.
5. Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътикод ва маросимлари. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 75.
6. Шоҳи Зинда мажмуаси. https://samarkand.uz/about_region/shrines/shohi-zinda-majmuasi?fbclid=IwAR2iC0kK6POUmIxLE3zGxUTog1PZ947XRUkrGQV6ZHxEzDvEQ0atuAJgJI (мурожаат санаси: 15.12.2022).
7. Mülâyim S. Kubbe. // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – Ankara, 2002. – S. 302.
8. Маматқулов И.Т. Ўзбекистоннинг ўтмишдаги тасаввуф масканлари-хонақоҳлар архитектурасини ўрганиш ва улардан самарали фойдаланиш асосларини ишлаб чиқиш. Архит. фан. фал. Докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. – Б. 18.
9. Burckhardt T. İslam Sanatı “Dil ve Anlam”. – İstanbul: Klasik Yayınları, 2005. – S. 31.
10. Нозилов Д.А. Ўрта Осиё меъморчилигида одатлар, қоидалар ва рамзий ифодалар. – Тошкент: Санъат, 2011. – Б. 96-98.
11. Жума масжиди, минораси ва устун. <https://meros.uz/uzc/object/juma-masjidi-va-minorasi> (мурожаат санаси: 7.01.2023)
12. Grabar O. İslam Mimarlığı'nda Simgeler ve İşaretler II. // Mimarlık Dergisi. – Ankara, 1983. – S. 45-46.
13. Иброҳимов И. 2027 йилда Минораи Калоннинг 900 йиллиги нишонланадими? <https://xs.uz/uzkr/post/2027-jilda-minorai-kaloning-900-jillig-nishonlanadimi> (мурожаат санаси: 21.01.2021)
14. Аннаев Т. Жарқўрғон минораси тарихи. Мозийга саёҳат кўрсатуви. https://www.youtube.com/watch?v=1j5Q6hy6_uk (мурожаат санаси: 9.04.2021)
15. Аминов Ҳ. Қиблани тўғри топиш усуллари. <https://ahlisunna.uz/qiblani-togri-topish-usullari/> (мурожаат санаси: 22.01.2022)
16. Erzincan T. Mihrap. // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – Ankara, 2005. – S. 31.
17. Durdiyeva G. Xivadagi Juma masjid me'moriy yodgorligining texnik holati bo'yicha monitoring natijalari. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo'limi Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva, 2017. № 1. – B. 55-59.
18. Bozkurt N. Minber. // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. – Ankara, 2005. – C. 30. – S. 101.
19. Булатов С.С., Салимов С.Н., Мухторов А. Шердор мадрасаси безакларининг сирли олами. – Т.: Талқин, 2007. – Б. 43.
20. Булатов С.С., Соипова М.С. Бадий таҳлил тамойиллари. Монография. – Т.: Фан ва технология, 2017. – Б. 234.
21. Jo'rayev Sh. Mag'oki Attor masjidi. Buxoro muzeylari ko'rsatuvi. <https://www.youtube.com/watch?v=j8KDaGekNnU> (мурожаат санаси: 23.01.2023).